

ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ М. Ф. БІЛЯШІВСЬКОГО

Алла Примак (м. Київ)

Важливе місце в діяльності академіка М. Біляшівського на теренах української культури кінця XIX – першої чверті XX століття займали етнографічні експедиції у різні регіони України. За участю вченого був покладений початок цілій низці оригінальних музейних колекцій, введено в науковий обіг нові, досі невідомі для широкого загалу пам'ятки, збережено для нащадків безцінні свідчення минулих епох, найбільша кількість яких була зосереджена в Київському художньо-промисловому міському музеї. Належним чином оцінив внесок М. Біляшівського відомий музеєзнавець, етнограф Іларіон Свенціцький: “Розростання Міського музею у Києві, який ведений на протязі 25-х літ Миколою Біляшівським до розмірів Українського історичного музею з виразним характером музею мистецько-культурного життя України, Трипілля, Межигір'я, Кирилівської вулиці, Вознесенського спуску, з Княжої гори біля Канева, Десятинної церкви, Золотих воріт доісторичної доби і перших часів християнства – це здебільш після Хвойки велика заслуга покійного Біляшівського...” Цей музей зібрав більше тисячі українських килимів та безліч шитва, скла, срібла, посуду, чимало рисунків Шевченка і Врубеля і вже в царських часах був виразно українським національним музеєм по особовому складові своїх працівників, а всеукраїнським – по розмахові збирання”¹.

Питання залишається актуальним по сьогоднішній день. Викладачі та студенти Рівненського педагогічного університету (нині Рівненський гуманітарний державний університет – А.П.) за сприяння Рівненського обласного науково-методичного центру народної творчості і

культосвітньої роботи, Рівненської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури організували і провели фольклорну експедицію присвячену 120-річчю із дня народження академіка М. Біляшівського². Для свого дослідження вони вибрали села Бережниці Дубровицького, Тутовичі та Ремчиці Сарненського, Великі Ценцевичи, Антонівка, Чаква Володимирецького районів. Ці місця були вибрані не випадково, адже в 1898–1900 рр. М. Біляшівський керував експедицією і здійснював там фольклорні записи для Городоцького музею барона Ф. Штейнгеля. Ось що занотував сам учений: “Щоліта робились розкопки, були організовані навіть невеличкі експедиції – на возах виїздила ціла група фахівців і переїжджаючи од села до села робили розкопки, збирали етнографічний матеріал, а особливо знімали силу фотографій”³. Сучасні дослідники провели значну пошукову роботу по річці Горинь, цікавилися етнографією та фольклором поліщуків, проводили археологічні розкопки. Під час цієї подорожі було записано понад 180 фольклорних текстів та їх варіантів. За основу було взято каталог фольклорних текстів, які свого часу збрала у цій місцевості експедиція М. Біляшівського. Дослідникам вдалося зафіксувати 46 фольклорних зразків з реєстру відомого вченого. Зіставлення текстів засвідчило стале побутування народного мелосу в поліському регіоні.

Народознавчі дослідження М. Біляшівського позначилися на комплектуванні видового складу збірок і структурі фондів функціонуючих та заново створюваних музейних осередків України. Етнографічні колекції музеїв комплектуються матеріалами екс-

педиційних виїздів у різні регіони, зокрема Київщини, Полтавщини, Поділля, Чернігівщини та ін. Спостерігається піднесення ролі музею не лише як навчального, а й як наукового і культурного центру краю. Глибокі й різнобічні знання М. Біляшівського, його наукова активність, любов до справи знайшли відгук у серцях багатьох людей під час збирацької роботи та наукових досліджень, що позначилось на зростанні й систематизації музейних збірок. Створення музеїв, у свою чергу, давало можливість багатьом відвідувачам познайомитися з пам'ятками мистецтва, старовини та культури різних народів. У цей час вагоміше місце у фондах музеїв археологічного профілю починають займати етнографічні пам'ятки⁴. На змісті їхніх збірок позначилося зацікавлення українською старовиною. Особливо пошавилося приватне колекціонування, що побутувало в кінці XIX ст. В. Горленко зазначав, що "наукові колекції предметів старовини, давнього побуту і культури, археології, етнографії і природничі, до збирання і збереження яких громадські установи наших південних міст виявляють таку дивовижну і невідлаську байдужість, виникають то тут, то там і старанням приватних осіб"⁵. До одного з таких приватних музеїв барона Ф. Штейнгеля у місті Городку на Волині отримав запрошення М. Біляшівський. Цьому передували численні археологічні розкопки та пошукові експедиції вченого. М. Біляшівський надавав перевагу південно-західному регіону України, де найбільше збереглося пам'яток історії та культури. На думку вченого це пов'язано з тим, що, по-перше, територія Волині дещо менше постраждала під час подій Хмельниччини та Руїни, ніж, наприклад, Київщина; по-друге, саме на Волині розташувалися родові маєтності давніх і знатних українських, а пізніше спольщених родів, представники яких турбувалися про влаштування як своїх обійсть, так і культових споруд. М. Біляшів-

ський висловлював жаль з приводу того, що багато з цих пам'яток було знищено вже у XIX ст. під час відомої кампанії боротьби проти католицизму та уніатства. Він писав: "Вообще же, как повсюду, так и на Волыни, сохранение памятников старины ничем не обеспечено, только у нас могут иметь место факты огульного их уничтожения или в виду известной цели, или же, как это случается, и без всякой цели, прямо по невежеству"⁶. Чимало праці було вкладено М. Біляшівським у створення музею Ф. Штейнгеля, що не припинялася і через роки, а набутий досвід він щедро передавав іншим. У своїх спогадах учень М. Біляшівського К. Мощенка відзначав толерантність вченого, який говорив йому: "Поперед усього – який я Вам вчитель. Де у чому Ви ще мене научите"⁷. Він ділився з ним своїми добрими справами, як наприклад, у листі від 30.08.1906 року після повернення з Городка, де він гостював у Штенгеля: "Ви вгадали – так припався до роботи, як ще ніколи. За сім 1/2 місяці урядив етнографічний Відділ, усе записано, нашито, розсортовано"⁸.

М. Біляшівському належить видатна роль у створенні етнографічних закладів, програм досліджень, видавничих центрів, розгортанні експедиційних пошуків, збиранні музейних колекцій. Особливо активізувалась діяльність М. Біляшівського після обрання його у 1902 р. директором Київського художньо-промислового і наукового музею. Ще 1899 року голова Московського археологічного товариства П. Уварова у листі до місцевого мецената і знавця стародавньої історії Б. Ханенка рекомендував на посаду директора Міського музею "Миколу Федотовича Біляшівського, члена нашого археологічного товариства, людину молоду, рухливу, досвідчену і вже віддану археології"⁹. Будучи директором, він завідував художнім, військово-промисловим, етнографічним, бібліографічним, історичним та нумізматичним відділами. Археологічний відділ очолював В. Хвойка. Цього

ж року було закладено й етнографічний відділ, про що він повідомляє Ф. Вовкау листі від 11.12. 1902 р.: “У Музеї завожу етнографічний відділ – дещо вже зібрав, тільки грошей нема – така біда! Завожу і бібліотеку – як можна вишліть що-небудь із Ваших праць”¹⁰. До наукового штату музею посаду бібліотекаря було введено лише в 1913 році, що було вирішено на правлінні Товариства старожитностей і мистецтв¹¹. До цього часу значний обсяг робіт виконувався на громадських засадах членами Товариства та студентами. Як згадує у своїй автобіографії М. Біляшівський, він і сам був першим бібліотекарем Київського політехнічного інституту, від часу його відкриття 30 серпня 1898 р. і до 1902-го. Посаду бібліотекаря в музеї було запропоновано 25-річному Д. Дорошенкові, яку він і обіймав до 1914 р.¹². За звітами музею можна простежити як поповнювалася колекція. Якщо у 1902 р. у бібліотеці нараховувалося 156 видань, то у 1909 – 1700 томів¹³. На початок 1916 р. бібліотечне зібрання разом збірками інших відділів музею становили: бібліотека – 5368, художньо-промисловий – 1958, історичний – 3390, археологічний – 18600, етнографічний відділ – понад 27700 одиниць¹⁴. М. Біляшівський відав сюди частину особистої бібліотеки. Поповненню бібліотечних фондів сприяли його численні наукові експедиції¹⁵.

Призначення музею, на думку вченого, полягало у створенні бази для дослідницьких робіт. Тут організувалися екскурсії та експедиції до різних регіонів України, які збагатили колекції музею новими матеріалами. Широкої популяризації знань сприяли щорічні виставки.

Навесні 1906 р. М. Біляшівський, маючи на меті показати красу і самобутність українського мистецтва, організував першу в Україні виставку українського народного мистецтва, під назвою “Київська кустарна виставка”. Цьому передували численні експедиції по Україні. 1904 р. М. Біляшівський подорожував по Європі (Швейцарія,

Дрезден, Мюнхен, Берлін). Повернувшись він в захваті від побаченого, діставши можливість порівняти досягнення українських умільців з “закордонними”. Все це налаштувало на велику роботу і почувався він “майже як зовсім здоровий”¹⁶. З надзвичайною енергією М. Біляшівський узявся за організацію в 1904 р. виставки. Насамперед були потрібні кошти, було “утворено виставочний комітет, куди увійшли “дами-патронеси” з київського “Общества”. Саме тоді у столицях з’явилася мода на “кустарні” артистичні вироби, і наші київські дами охоче пішли на це, але, розуміється, уся праця по виставці лягла на кілька людей не з “общества”¹⁷. При музеї було організовано комітет – “Комісію для влаштування виставки кустарних виробів”, головою якої обрано Н. Яшвіль, а секретарем – М. Біляшівського. М. Біляшівський склав програму виставки, в якій підкреслювалося, що вона охоплюватиме лише ті вироби, на яких проявилась художня творчість”¹⁸. Було поставлено завдання підтримки й розвитку народних художніх промислів гончарів, майстрів ткацтва і вишивки та ін. У складі комісії були К. Бутович, О. Косач, Н. Яшвіль, В. Ханенко та ін. Для збору експонатів в українські губернії було відряджено (у складі етнографічних експедицій) Г. Александровича, М. Біляшівського, В. Щербаківського та В. Підгаєцького. Воиставка прикладного мистецтва та кустарних виробів вперше експонувала народне мистецтво майже усієї української етнографічної території¹⁹. Вона тривала з 19 лютого по 1 травня 1906 р. Після її закриття музей закупив усі експонати виставки для новоутвореного етнографічного відділу. Визнання виставки стало поштовхом для створення Київського кустарного товариства, що проіснувало до кінця 1916 р. Його осередки були відновлені на початку 1920-х рр., а народні майстри продовжували свою діяльність. Це засвідчила етнографічна виставка у вересні 2004 р., що роз-

ташувалася на території Державного музею народної архітектури та побуту України і була присвячена 35-річчю його заснування. У зв'язку з цими заходами відбулася Міжнародна наукова конференція за участю науковців Естонії, Білорусі, Росії. Були також запрошені вчені з Німеччини, Словенії. Відкрив конференцію академік НАН України П. Тронько, перший засновник музею "під відкритим небом". На виставці експонувалися вироби умільців з Петриківських майстерень (Артеменки Л. О. та І. Ф); творча спілка "Дайте спокій" (гончар Панков І. І.) та ін.

Дійову допомогу у створенні етнографічного відділу Київського міського музею старожитностей надавав Ф. Волков. М. Біляшівський прислуховувався і до його порад, зокрема щодо звернення до М. Грушевського "Попросіть його (М. Грушевського. – А.П.) щоб він зібрав тут (у Гуцулів. – А.П.) таку колекцію для Вашого музею. Бо через 2–3 роки буде запізно. А це усе-ж таки наша українська етнографія. А що за оригінальні річі... і усе роскішно орнаментоване..."²⁰. М. Біляшівський у свою чергу, на прохання Ф. Вовка відсилав речі для етнографічного відділу Імператорського музею Олександра III у Петербурзі. У своїй праці "Студії з української етнографії та антропології", Ф. Вовк підтверджує наявність "на великих колекціях старовинних та сучасних кралевецьких рушників, що є в Київському та Чернігівському Музеях та Музеї Імп. Александра III в Петербурзі"²¹. В одному з листів Ф. Вовка до М. Біляшівського, сконцентроване по суті міркування обох дослідників, "У міру того, як посувається наперед улаштування нашого Музею, я усе ясніш бачу що наші українські речі у ньому матимуть задля нас дуже велике значення. Розуміється студіювати нашу етнографію треба у Києві, а задля того у Вас вона має бути представлена якнайкраще... Але тут бачите що інше. Тут вийде щось на зразок "предметного урока". Між великоруським і

українським залами щодалі то утворюється такий контраст (і на користь нам) який просто б'є у вічі і зразу і з першого погляду показує, що ми і "вони" не то що не один "русскій народ", а небо і земля. Отже ж задля цього я й наполягаю найбільш на те, що є у нашій етнографії найбільш оригінального й гарного; вишивки, килими й кераміка, особливо кераміка: її треба виставити як мога розкішніше., а шкло і кахлі придались би дуже до того, тим більше що кацапського шкла майже зовсім тут нема, а про кераміку нема що й згадувати. Узагалі не думайте, що завезені сюди українські річі пропадуть марно – вони дуже стануть нам у пригоді"²².

Етнографічний відділ музею влаштував систематичні експедиції для збирання матеріалів. Поруч із придбанням речей в експедиціях фонд відділу поповнювався завдяки подарункам. Так, художник І. Іжакевич подарував колекцію рушників, Н. Янківський, В. та Б. Ханенки – вишивки, килими, Б. Жук, Е. Поплавський – колекції писанок, М. Іващенко – колекцію килимів тощо²³.

М. Біляшівський не оминув увагою і містечко Яреськи на Полтавщині, під час спільної експедиції з К. Мощенком. Молодий дослідник звернув увагу на те, як М. Біляшівський умів "потягти" дуже цікаву, і водночас розкішну річ. Йшлося про те, що збирач українських старожитностей "добрався до таких сховищ по різних закутках, що, очевидно, його попередникам і на думку не спадало туди заглянути. Увечері після скромної вечері в пан-отця та приємної бесіди усі речі були подаровані Музеєві й, здається, тільки якусь незначну суму офіровано на церкву... Уміння знайти речі й забрати їх для Музею не є такою простою річчю й багато музейних фахівців або пропускають речі, або, знайшовши, не вміють підійти до людей, щоб їх одержати. Але М. Т. і те й друге робив артистично"²⁴. Під час тієї поїздки М. Біляшівський знаходив речі і по хатах, які селяни йому охоче віддавали. Набра-

но було чимало дрібних речей селянського побуту. Сьогодні в Яреськах діє два музеї – Краєзнавчий та О. Довженка. Краєзнавчий, в свою чергу, має відділи: природничий, етнографічний, культури, історії краю. Загальна кількість експонатів сягає трьох тисяч. Велику зацікавленість викликає Музей О. Довженка, адже на цій землі він знімав свої фільми “Земля”, “Щорс”, “Звенигора”. Стара церква, до якої заходив М. Біляшівський, не збереглася. До речі, в Яреськах були дві церкви. В одній з них вінчалися батьки М. Гоголя. У 1997 р. на території славних Яресьок постав новий храм, над розписом якого працювало подружжя київських художників Левчишиних.

1917 р. в Києві відбулася виставка “Народне мистецтво Буковини й Галичини”. У залах Київського міського музею було представлено врятоване в полум’ї війни народне ужиткове мистецтво. Експедиція до Буковини й Галичини була здійснена разом із Д. Щербаківським. У 1914 р. в Росії було створено дві могутні спілки – Союз усіх земств та Союз усіх міст. У 1915 р. Український союз міст очолив Ф. Штейнгель. За його рекомендацією М. Біляшівського було прийнято у члени Спілки й направлено до ІХ армії, що дислокувалася на території Румунії, Посвідчення було видане на рік з 15 березня 1916 по 15 березня 1917 р. ²⁵. Серед місцевого населення проводили уроки грамоти, але тільки російською мовою, з дозволу губернатора Чернівців. Збирали зразки вишивок, і самі відкрили школу вишивки, до якої ходили не лише діти а й дорослі. М. Біляшівський звернув свій погляд на Буковину ще раніше. Це була відозва на заклик Зенона Кузелу, з яким вчений підтримував зв’язки ще до львівського НТШ. З. Кузеля з боєм писав у 1909 р., що, хоч буковинська земля і “дає етнографам безмірне поле до роботи” та нею майже ніхто не цікавився, не дослідив, закликав: “до роботи, поки ще не пізно...” ²⁶.

Одними з перших, хто відгукнувся на цей палкий заклик З. Кузеля й почав

усебічне студювання орнаментики традиційної вишивки Буковини, були Ерік Кольбенгайєр ²⁷, Емілія Стернюкова ²⁸ та Микола Біляшівський ²⁹. Останнього взагалі можна вважати “першопрохідцем” у цій галузі ³⁰.

Сам М. Біляшівський разом із Яковом Тухенхольдом та іншими вченими-мистецтвознавцями протягом півторароку (з кінця 1915 р. до початку 1917 р.) у складі Відділу допомоги населенню яке постраждало від війни, здійснив етнографічні розвідки в Галичині та Буковині.

Представники цього відділу не тільки не нав’язували місцевому населенню своїх “державницьких” смаків, а й з величезною зацікавленістю і “благоговінням віднесли до всього місцевого, внутрішньо виростлого”, – пише Я. Тухенгольд і з жалем констатує, що в Галичині “польський і австрійський вплив, трафарети ремісничих шкіл, взори милових обгорток, стиль різних “Луї”, “Модерн” – все це успіло уже значно обеззвучити колишні народні смаки” ³¹. Цитовану роботу Я. Тухенхольда надрукована в обох виданнях альбому “Народное искусство Галичины и Буковины” – 1917 й 1919 років.

Є там і стаття М. Біляшівського без заголовка, тому цитуємо за її першими словами: “Часто бува – одно добре діло виклика друге...” ³². Знайомлячи з орнаментикою Буковини, М. Біляшівський наголошує: “І відкрилась одна з сторін цього життя, частина душі народної – краса”. Вказує, що запас гарного був великий, то варто “лише було трохи його торкнутися” – і не треба було “вносити нічого чужого”. Стверджується, що “Буковина і південна частина Східної Галичини... відносно до народного мистецтва ще зберегли невичерпані скарби” ³³.

Але М. Біляшівський змушений був застерегти: через те, що із Заходу йде процес нівеляції, “цих скарбів стає все менш і менш”. Порівнюючи Буковину з Галичиною, мистецтвознавець першу називає більш культурною (і саме тому тут збереглися більш давні узо-

ри вишивок). Подніпровські узор автор називає "безпосердніми, свіжими"; і в долині Дністра, на його думку, народне мистецтво є продовженням такого ж мистецтва сусіднього Поділля". М. Біляшівський виділяє Пруто-Дністровське межиріччя в окремий район, що за характером орнаментики наближається до Поділля і є власне русинським. А вже чим ближче до долин Прута й Серета, то знов видно "одміни, сполучені з сусідством румунів, що часто-густо живуть мішма з українцями"³⁴. Таким чином, виділення Буковинського Поділля в окремий регіон зі своїми особливостями в орнаментики й визнання того факту, що узор є споконвічно русинсько-українськими у своїй основі – незаперечна заслуга М. Біляшівського. У другому виданні альбому "Народное искусство Галичины и Буковины" (1919) разом з попереднім нарисом вміщено й ілюстративний матеріал³⁵. В етнографічних студіях М. Біляшівський, спираючись на теоретичні розробки Ф. Вовка³⁶, творчо їх інтерпретував, намагаючись на практиці зберегти "старовідні" орнаментальні композиції. Слід відзначити, що в той нелегкий час воєнної розрухи М. Біляшівський зробив чималий внесок у дослідження з проблем буковинської орнаментики як складової частини загальноукраїнської.

Впродовж багатьох років М. Біляшівський надавав великого значення, роботі з народними майстрами, уважно ставлячись до їх творчої індивідуальності, до місцевих художніх традицій, народних методів та принципів. Все це сформувало напрям в історичному краєзнавстві. Він належав, до тієї частини інтелігенції, яка прагнула віддати всі свої сили вивченню рідного краю: "У розвитку історичного краєзнавства в Україні... важливу роль відіграла наукова інтелігенція, яка наполегливо рекомендувала як можливо частіше звертатися до місцевого досвіду, занурюватися в дійсно гущу життя, не випускаючи із поля зору життя кожного, нехай навіть самого

невеличкого населеного пункту"³⁷, – наголошує акад. П. Тронько. В царині етнографії М. Біляшівський розробив чимало питань, підготував узагальнюючий розділ про етнографічні особливості українського народу, що мав увійти до першої енциклопедії українознавства "Украинский народ в его прошлом и настоящем"; два її томи вийшли друком у Санкт-Петербурзі в 1914 і 1916 роках. У зв'язку з 1-ю світовою війною, видання двох наступних томів, де мали бути розділи з українського мистецтва М. Біляшівського, було зупинено.

Розглянуте питання заслуговує на подальше вивчення, узагальнення. Адже М. Біляшівський зробив дуже багато в царині етнографії, і його праці повинні зайняти достойне місце у нашій науці. На превеликий жаль мистецтвознавчий доробок ученого і досі ще не дістав належної оцінки.

¹ Свенціцький І. Музеї і книгозбірні сучасної України. – Л., 1927. – С. 40.

² Поліщук Я. Експедиція слідами М. Ф. Біляшівського // Народна творчість та етнографія. – К., 1987. – № 6. – С. 87–88.

³ Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. XXXI, спр. 8, арк. 21.

⁴ Пыпин А. История русской этнографии. – СПб, 1891. – Т. 3. – С. 166–167.

⁵ Горленко В. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. – К., 1891. – С. 3.

⁶ Беляшевский Н. Экскурсия О. А. Фотинского по Волынской губернии для описания памятников старины // АЛЮР. – 1900. – 2. – Дек.

⁷ Мощенко К. Академік Микола Біляшівський як музейний робітник // Український музей. – К., 1927. – Ч. 1. – С. 5.

⁸ Там само.

⁹ Бахмат К. 100 років з дня народження відомого археолога та етнографа М.Ф.Біляшівського // Український історичний журнал. – К., 1967. – № 10 (79). – С. 112–113.

¹⁰ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 1, оп. 1, спр. В. 390.

- ¹¹ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1913 год. – К., 1914. – С. 3.
- ¹² Зарубіжні українці. Довідник. – К., 1991. – С. 206.
- ¹³ Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка // Життя і революція. – 1928. – Кн. III. – С. 174.
- ¹⁴ Отчет ... за 1915 год. – К., 1916. – С. 12.
- ¹⁵ Варшавська М., Федорова Л. Бібліотека Київського художньо-промислового і наукового музею у перші роки його діяльності // Київська старовина. – К., 1999. – № 4. – С. 99–103.
- ¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ, спр. 8, арк. 27.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Див.: О Киевском кустарном обществе. Центральный гос. истор. архив в СПб. – Ф. 395, оп. 1, од. зб. 1590, арк. 2.
- ¹⁹ Выставка при Киевском музее // Киевская старина. – 1905. – Т. 91. – С. 47–48.
- ²⁰ НА ІА НАНУ. – Ф. 1, оп. 1, спр. 831.
- ²¹ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 71.
- ²² НА ІА НАНУ. – Ф. 1, оп. 1, спр. 846.
- ²³ Нестерук Л. Д. М. Щербаківський як один з фундаторів Національного музею історії України // Музейні читання. 17–18 груд. 1996 р. – К., 1998. – С. 13.
- ²⁴ Мощенко К. Академік Микола Біляшівський. – С. 7.
- ²⁵ ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ, спр. 15. – С. 22.
- ²⁶ Кузеля З. В справі збирання етнографічних матеріалів. – Чернівці, 1909. – С. 12.
- ²⁷ Кольбенгайер. Взори вишивок домашнього промислу на Буковині. – Чернівці. Видане У. К. Міністерства публічних робіт і Буковинського краю відділу. 1912. – 80 с., 75 табл.
- ²⁸ Стернюкова Е. Буковинські гуцульські вишивки. Видане Жіночої Громади на Буковині. – Л., 1911. – 16 табл.
- ²⁹ Біляшівський М. Про український орнамент // Матеріали до українсько-руської етнології. Записки Наукового Товариства в Києві. Кн. III. – 1908. – С. 41–53; Його ж. Дещо про українську орнаментику // Сяво. – 1913. – № 3 – С. 72–78.
- ³⁰ Юсова Н. Питання орнаментику вишивки Буковинського Поділля в працях М. Б. Біляшівського // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: Музей на зламі епох. До 100-річчя Національного музею історії України. – Емма, 1999. – С. 121–122.
- ³¹ Тухенхольд Я. Народное искусство и Всероссийский Земский Союз // Народное мистецтво Галичини й Буковини. В 1916–1917 рр. війни. – К., 1917. – С. 6–9; Його ж. Народное искусство и Всероссийский Земский Союз // Народное мистецтво Галичини й Буковини. В 1916–1917 рр. війни. – К., 1919. – С. 12–18.
- ³² Біляшівський М. Часто бува – одне добре діло виклика друге... // Народное мистецтво Галичини й Буковини. В 1916–1917 рр. війни. – К., 1917. – С. 3–5.
- ³³ Там само. – С. 3.
- ³⁴ Там само. – С. 4–5.
- ³⁵ Волков Ф. Отличительные черты южно-русской орнаментии // Труды Ш Всерос. Археологического Съезда, бывшего в Киеве в 1874 г. В 2-ч. – Ч. 2. – К., 1878. – С. 317–325.
- ³⁶ Наулко В. Листування М. Ф. Біляшівський – Ф. К. Вовк. /Вступ та примітки В. І. Наулка. – Запоріжжя, 2002. – С. 74. Археологічні студії М. Ф. Біляшівського.
- ³⁷ Тронько П. Развитие исторического краеведения на Украине: опыт, проблемы, перспективы/Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. – АН Украины. Ин-т истории Украины и др. – К., 1991. – С. 8.